

Luidklokken en speelklokken in Delft

door

Laura J. Meilink-Hoedemaker

Proefschrift faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht 1985

Promotiecommissie: prof. dr. M.A. Vente (promotor), prof. dr. O.J. de Jong, prof. dr. W.I.M. Elders, prof. dr. M.H. Flothuis, prof. dr. T. Plomp en dr G. Oost

Deze Samenvatting van het proefschrift is in 2016 gereed gemaakt voor publicatie op internet.
Website: www.laurameilink.nl - Knop: Publicaties en Contact

Er zijn nog enkele tweedehands exemplaren van het proefschrift beschikbaar voor 10 euro.
Bel me: 010 4181197 en we spreken iets af.

Samenvatting

Dit proefschrift geeft een overzicht van de luidklokken, de speelklokken, de direct daarbij betrokken personen en hun muziek in Delft, een Hollandse stad.

Hoofdstuk I biedt - bij wijze van inleiding - een algemeen overzicht van de ontwikkeling van luidklokken, slagklokken en speelklokken. Deze ontwikkeling is nauw verbonden met die van het torenuurwerk. In Delft bevonden de belangrijkste uurwerken zich in de torens van de Oude Kerk en van het Stadhuis, na 1660 ook in de toren van de Nieuwe Kerk. Het accent van de studie ligt echter op de muzikale aspecten van de luid- en speelklokken. De muzikale mogelijkheden van een reeks speelklokken zijn voortgekomen uit de signaalfunctie van luidklokken.

De aanleiding tot het onderzoek was de interesse van de Delftse klokkenist Johannes Berghuys (1724-1801) voor de technische aspecten en daarmee samenhangende muzikale mogelijkheden van het klokkenspel.

Delftse archivalia en de campanologische literatuur uit de 17e tot en met de 20e eeuw vormen de basis voor dit onderzoek. De in Delft nog aanwezige instrumenten zijn eveneens in het onderzoek betrokken.

Hoofdstuk II bevat een historisch overzicht van de luidklokken die voor Delft, sommige ook in Delft zijn gegoten. De stadsbrand van 1536 vormt een scheidingslijn in de geschiedenis van de stad dus ook in die van de klokken. De beschrijving van de luidklokken in de drie bouwwerken Oude Kerk, Nieuwe Kerk en Stadhuis, berust grotendeels op Oosterbaans publicaties de 'Kroniek van de Nieuwe Kerk' (1958) en 'De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen' (1973).

In het midden van de 15e eeuw hing in de toren van de Nieuwe Kerk een indrukwekkend gelui van Pieter van Dormen. Van deze gieter zijn in ons land weinig andere luidklokken bekend. In het midden van de 16e eeuw zou in de toren van de Oude Kerk een groot gelui van Geert van Wou en Jan ter Steghe hebben gehangen. Er zijn geen sporen van het verdwijnen van dit gelui, zodat men zich moet afvragen of dit gelui ooit heeft bestaan.¹

Het bleek mogelijk de gieting en/of de lotgevallen van een aantal luidklokken van vóór 1536 te traceren, bij voorbeeld van de klokken Maria en Salvator van de Oude Kerk en van de klok Maria van de Nieuwe Kerk.

Werden vóór 1600 de klokken ter plaatse gegoten door een reizende klokkengieter, na 1600 goten de elders gevestigde klokkengieten in hun eigen werkplaats. Het eerste voorbeeld hiervan in Delft is de Libertas-klok van de Nieuwe Kerk, die in 1607 door Jan Burgerhuys in Middelburg is gegoten. Enkele bijzonderheden omtrent de transactie met Burgerhuys kwamen aan het licht. Hetzelfde geldt voor twee luidklokken die François Hemony in 1659 en 1662 in zijn gieterij in Amsterdam goot ten behoeve van de stad. Over deze laatste klok, de werkklok van de Nieuwe Kerk, bestaan enkele tegenstrijdige berichten. Vermeldt Hemony in zijn nota van 1663 deze klok onder het jaar 1661, Hemony's geleidebrief van 25 april 1662 en Jan van Calls mededelingen betreffende de installatie van deze klok in 1662 vormen voldoende basis om vast te stellen dat deze klok van 1662 dateert.²

De aankoop van een driegelui in 1719 bij de Amsterdamse klokkengieter Jan Albert de Grave en de montage daarvan in de toren van de Oude Kerk kon worden beschreven dankzij de rekening van De Grave, de nota van de smid Jan Helmers die de drie klokken heeft opgehangen en Boitets

¹ Bij herlezing van dit hoofdstuk kom ik tot de overweging dat het gelui wel is gemaakt en in de toren is gehangen, maar dat het de keuring niet heeft doorstaan, waarop de klokkengieter het moest terugnemen.

² Dit wordt bevestigd door het op de klok vermelde jaartal 166z, waarbij de letter z staat voor het cijfer 2.

beschrijving (in 1729) van de klokken van de Oude Kerk. De rekening van De Grave is bovendien de enige bron voor de gewichten van de 16e-eeuwse klokken Maria en Regis.³ In 1808 zag de stedelijke overheid zich genoodzaakt enkele luidklokken te verkopen. De klokkenist Frederik Berghuys diende de stad bij deze transactie van advies. Dit advies was op de praktijk gericht: Berghuys vermeed hak- en breekwerk in de toren van de Oude Kerk en hij hield rekening met de mogelijkheden voor een uurslag en halfuurslag in elk van de drie Delftse torens. Er zijn geen aanwijzingen dat Berghuys zelf pogingen deed het stadsbestuur van zijn voornemen te doen afzien.

Aan dit hoofdstuk zijn de beschrijvende gegevens van de luidklokken toegevoegd in een 'Lijst van Luidklokken' welke een vergelijking van de Delftse luidklokken met andere klokkenreeksen mogelijk maakt.

Hoofdstuk III behandelt de lotgevallen van het klokkenspel van het Stadhuis vóór het jaar 1660. In de periode van 1536 tot 1570 was op het Stadhuis van Delft een uurwerk met een slagwerk in gebruik. Een beierman had ten hoogste twaalf klokken tot zijn beschikking. Het bestaan van een voorslag in deze periode is niet zeker.

Over het klokkenspel van 1570 daarentegen is wat meer bekend; het bestond uit een uurwerk met een speelwerk voor 16 klokken, waarop bovendien kon worden gebeierd. Het is niet duidelijk op welke manier dit beieren werd uitgevoerd. Het uurwerk en het trommelspeelwerk zijn beschreven in het contract met de uurwerkmaker Hendrick van Nuys. De speeltrommel van 1570 was voorzien van drie soorten noten en moet geschikt geweest zijn voor een vierdelige trommelmaat. De bestaande reeks van 12 klokken werd in 1570 door de destijds in Delft werkzame klokkengieter Hendrick van Trier met vier klokken uitgebreid.

Het speelwerk van het Stadhuis omvatte in 1660 niet zestien, maar twintig klokken, waarvan in 1660 zeventien klokken zijn ingeruild. Twee van de overige drie klokken zijn niet meer te traceren. De uitbreiding van zestien tot twintig klokken kon niet achterhaald worden. In 1635 leverde de orgelmaker Jan Morlet een klavier voor het klokkenspel op het Stadhuis.⁴

Het uit 1570 daterende uur- en speelwerk van Van Nuys is in 1661 overgebracht naar de toren van de Nieuwe Kerk, waar het in gemodificeerde vorm nog steeds in bedrijf is.

Hoofdstuk IV behandelt het klokkenspel van de Nieuwe Kerk sinds 1660. Restauratiewerkzaamheden aan het Stadhuis vormden waarschijnlijk de aanleiding tot de onderhandelingen met de klokkengieter François Hemony. Hij maakte een (ongedateerde) inventarisatie van het oude klokkenspel met zijn uurklok en deed een voorstel voor een nieuw klokkenspel. In 1659 verving hij de gebarsten uurklok. Een tweede evenmin gedateerde offerte is op 19 mei 1660 door de burgemeesters met hun handtekeningen bekrachtigd. Pas in september 1660, bij het bestek van de speeltrommel, noemt Hemony de locatie van de Nieuwe Kerkstoren en spreekt hij over het verplaatsen van het uurwerk van het Stadhuis naar de Nieuwe Kerk.

Hemony liet dit klokkenspel niet inrichten door zijn vaste inrichter Jurriaan Sprakel, maar maakte in Delft gebruik van de diensten van de plaatselijke uurwerkmaker Coenreat Harmensz Brouckman en van de Nijmeegse uurwerkmaker Jan van Call. Deze laatste bezat het octrooi op het toepassen van de slinger van Christiaan Huygens in torenuurwerken, wellicht een reden waarom de keuze op hem is gevallen.

Jan van Call liet in 1663 een instructie achter voor het onderhoud van het mechaniek en voor het schoonmaken van de speelton bij het versteken. Zijn opmerking over de schadelijke invloed van de zoute regen in Delft is nog verrassend actueel.

³ Op mijn website staan een uitgebreide en korte versie over deze episode.

⁴ In dat jaar werd de organist Jan van Schoonhoven benoemd tot beierman.

De gehele transactie tussen Hemony en de stad Delft, waaronder omschrijving, tarief, levertijd, keuring en betaling, is in die tijd gebruikelijk. Honderd jaar later, in 1760 bezigt Jurriaan Spruyt nog steeds dergelijke condities in een 'modelcontract'.

In dit hoofdstuk wordt ten slotte aandacht besteed aan de uitbreidingen die het klokkenspel in de 17e tot en met de 20e eeuw onderging. Een 'Lijst van Speelklokken' bevat de beschrijvende gegevens van de Delftse speelklokken.

In **Hoofdstuk V** volgt een gedetailleerde beschrijving van het klokkenspel van de Nieuwe Kerk. De aantekeningen van Jan van Call in zijn Specificatieboek vormen hiertoe een bron van unieke betekenis. Zij worden aangevuld met de waarnemingen aan 17e-eeuwse klokkenspellen door Van Bleyswijck (1667), Commelin (1693), Veldcamps (1727), Fischer (1738), Van Blankenburg (1739), Spruyt (1760), en Hess (1807). De auteurs Vanderstraeten (1867-1888), Grégoir (1865), Hoefler (ca 1890) en Loosjes (1916) hebben voornamelijk catalogiserend gewerkt. Hun publicaties zijn voor dit hoofdstuk van minder belang, in tegenstelling tot die van de 20e-eeuwse auteurs Lehr, 't Hart en Van der Ende, die in hun werk aandacht schenken aan de mechanische aspecten van een klokkenspel.

Het was mogelijk vast te stellen waar en hoe in de vensteropeningen de speelklokken in 1660 werden opgehangen. In het algemeen kunnen dergelijke reconstructies restauratieplannen ondersteunen.

De maten van het 17e-eeuwse beiaardklavier waren niet gestandaardiseerd. De ronde manuaaltoetsen werden met de vuisten bespeeld, rechthoekige of vierkante pedaaltoetsen hadden hun draaipunt onder de zitbank en werden met de vlakke voet en bespeeld. Het Delftse klavier had in het pedaal een toets voor de uurklok a^o en stond, net als in sommige andere torens, in een afgeschoten ruimte, het 'spellhuyschen'. Het originele klavier is niet meer aanwezig. Wel bezit de stad een klavier dat voldoet aan de omvang die het carillon sinds 1750 had.

In de 17e eeuw worden het handspel en het automatisch spel als twee afzonderlijke werken beschouwd, die dikwijls door twee verschillende vaklieden vanuit twee verschillende tradities zijn ingericht. In het handspel van het Delftse klokkenspel was zeer waarschijnlijk het broekstelsel en in het automatisch spel zeker het tuimelaarstelsel toegepast.

Een beschrijving van de speeltrommel besluit dit hoofdstuk. Het assortiment noten voor de Delftse speeltrommel was omvangrijk. Het bestond niet alleen uit enkelvoudige noten en dubbele noten, maar ook uit tripelnoten en zelfs vijfvoudige noten.

Voor een nauwkeurige plaatseing van de noten is een glad trommeloppervlak noodzakelijk. Vanaf de tweede helft van de 17e eeuw worden sommige speeltrommels daarom als één stuk gegoten en vervolgens afgedraaid. De Delftse speeltrommel van 1660 is volgens deze techniek vervaardigd en gold in zijn tijd als een novum. Hij is thans (1985) nog in gebruik.

Hoofdstuk VI gaat in op de technische en de muzikale aspecten van het versteken. De keuze van de melodie en de frequentie van versteken werden (en worden) mede door de overheid bepaald. De klokkenist dient bij het maken van het arrangement bovendien rekening te houden met de beperkingen van het spelwerk.

De technieken van de 20e eeuw bieden meer dan voorheen vrijheid in de keuze van het tempo en het ritme. Bij de invoering van de ponsband en het elektromagnetisch hamerwerk is echter stilzwijgend het aantal hamers gereduceerd tot één per klok, waardoor veel mogelijkheden die voorheen wel aanwezig waren, thans onbenut blijven. De microprocessor is een logische opvolger van de ponsband.

In **Hoofdstuk VII** worden de functionarissen genoemd, die in Delft ten opzichte van het klokkenspel een muzikale taak hadden: de klokstellers en de beiermannen. Wanneer in 1662 de

stad Delft beschikt over een hoogwaardig muziekinstrument wordt de beierman betiteld als klokkenist. Van 1573 tot 1635 verstaken de klokstellers de voorslag, na 1635 werd het versteken de taak van de beierman.

De Delftse functionarissen dienden soms andere steden van advies. De organist-kloksteller Cornelis Boscoop had een lange loopbaan als organist achter zich, toen hij in 1572 als eerste de voorslag ging versteken. De zangmeester-kloksteller Claes Barthoutsz Paspoort werd binnen en buiten Delft veel gevraagd in technische en muzikale aangelegenheden. De organist-beierman Hendrick van Stroomberch moet in de periode 1660-1663 een rol hebben gespeeld bij de grote veranderingen van het klokkenspel. De rol van de klokkenisten Scholl en Berghuys in het muziekleven in Delft en daarbuiten rechtvaardigt behandeling van deze families in afzonderlijke hoofdstukken.

In de periode van 1635 tot 1662 werden de klokken drie maal per week bespeeld. Bij de voltooiing van het nieuwe klokkenspel, in 1662, werd een tweede klokkenist benoemd en werd het aantal speeltijden uitgebreid tot acht per week. In 1695 werd zelfs negen maal per week gespeeld. Vanaf 1727 speelde men drie maal per twee weken en sinds 1741 klinkt de beiaard drie maal per week over Delft.⁵ Het carillonspel voor bruidsparen, dat thans in Delft nog steeds mogelijk is, grijpt terug op een eeuwenoude plaatselijke gewoonte.

Hoofdstuk VIII is gewijd aan de levensbeschrijving van de klokkenisten Scholl. Drie leden in twee generaties van deze familie hadden in Delft van 1665 tot 1741 de functies van organist en klokkenist in handen.

Dirck Scholl, de oudste zoon van de Brielse klokkenist Jan Scholl, vestigde zich, na een kort verblijf in Arnhem, in 1665 in Delft, waar hij tot zijn dood in 1727 werkte. Hij was tot ongeveer 1671 als muziekmeester verbonden aan het plaatselijke muziekgezelschap in het Fratrishuis. Het is opvallend dat Dirck Scholl beroepshalve regelmatig betrokken was bij conflicten van persoonlijke aard.

Dircks broer Cornelis Scholl vestigde zich in 1675 in Den Haag en kwam in 1687 eveneens naar Delft. Dircks zoon Hubertus Scholl leefde in de schaduw van zijn vader en van zijn oom.

In **Hoofdstuk IX** worden de levensbeschrijvingen van de klokkenisten Berghuys gegeven. Twee generaties Berghuys bespeelden de Delftse klokken van 1741 tot 1835.

Johannes Berghuys was in 1741 na een vergelijkend examen benoemd. Hij handhaafde het door zijn voorgangers Scholl bereikte hoge niveau van de klokkenkunst in Delft en hij was zeer geïnteresseerd en bedreven in de mechanische aspecten van het klokkenspel, van de orgels en van de uurwerken waarmee hij zich ook daadwerkelijk bezighield.

Zijn zoon Frederik volgde hem in 1802 op en zette zijn werk voort. Frederik Berghuys werkte mee aan concerten in het Prinsenhof, die door het Delftse Muziekcollege werden georganiseerd. Hij liet een aanzienlijk vermogen na aan de Delftse Kamer van Charitaten.

De gedrukte werken van Dirck Scholl komen aan de orde in **Hoofdstuk X**. Zijn oeuvre omvat naast kamermuziek enkele liederen en gedichten. Dirck Scholl liet zijn werken in Delft drukken door Gerrit de Jager (1669), Pieter Oosterhout (1669-1682), Andries Voorstad (1683-1695) en Jacob Kloeting (1717). Aan de bestaande overzichten van Scholls gedrukte uitgaven kunnen thans zes titels worden toegevoegd.

⁵ In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam daar de bespeling op koopavond bij.

In **Hoofdstuk XI** worden de muziekboekjes van Johannes en Frederik Berghuys besproken. Deze verzameling boekjes bestrijkt de jaren 1775 tot 1816 en begint in het jaar waarin Frederik Berghuys, 14 jaar oud, tot tweede klokkenist is benoemd. In enkele van de boekjes zijn de composities gerangschikt naar toonsoort en daarbinnen naar moeilijkheidsgraad. De a^o-klok, typisch voor Delft, wordt veel gebruikt.

Het Berghuys repertoire omvat 1560 composities, bestaande in 1009 anonieme werkjes, veelal dansen en volksliedjes, en 551 composities waarvan de naam van de componist vermeld was, dan wel via de titel van het werk te bepalen was. De klokkenisten Berghuys speelden muziek van in totaal 115 grotendeels contemporaine componisten.

In het kader van dit proefschrift zijn de boekjes gecodeerd en zijn de karakteristieken van de composities verwerkt in een gegevensbestand, dat door middel van een computer is bewerkt. Een exemplaar van dit bestand is gedeponeerd in het Gemeentearchief van Delft.

Het in **Hoofdstuk XII** besproken muziekboek van Johan Kethel bevond zich tot 1979 in de toren van de Nieuwe Kerk, waar het door de auteur van dit proefschrift bij toeval werd ontdekt.⁶ Het boek bevat repertoire van de klokkenisten Pieter Kersbergen en Johan Kethel. Het boek is samengesteld uit vijf secties en bevat onder andere ouvertures van opera's die omstreeks 1780 in Parijs, Luik of Brussel in première waren gegaan, en omstreeks de eeuwwisseling (1799-1800) werden uitgevoerd in de Franse Schouwburg in Den Haag. De inhoud sluit goed aan op de laatste boekjes van Berghuys. Dit boek werd eveneens gecatalogiseerd met het oog op computer-verwerking. Een inhoudsopgave is gedeponeerd in het Gemeentearchief van Delft.

Uitleiding

In dit proefschrift worden enkele facetten van de geschiedenis van de Delftse klokken in een muziekhistorisch kader belicht. Men kan het thans beschikbare materiaal inzake gietingen en uurwerkconstructie alsnog behandelen in het licht van de geschiedenis van de techniek. De verschillende contracten en onderhandelingen noden tot een economisch-historische benadering. Het omvangrijke Berghuys-repertoire is ontsloten voor een musicologische studie.

⁶ Het stond tussen de telefoonboeken in de speelcabine!